

УДК 342.365:349.3:361.161.264.4

А. В. Скоробагатько, канд. юрид. наук, доцентОдеська національна морська академія,
вул. Дидріхсона, 8, Одеса, 65000, Україна

ФОРМИ МАТЕРІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАРИХ ТА НЕПРАЦЕЗДАТНИХ В ЕПОХУ ФЕОДАЛІЗМУ

В статті досліджуються особливості надання допомоги непрацездатним особам, визначаються етапи, форми і підстави надання допомоги в феодальний період розвитку суспільства.

Ключові слова: феодальне суспільство, форми забезпечення, необхідність, взаємодопомога.

Сучасний етап реформування пенсійної системи України, удосконалення пенсійного законодавства вимагає дослідження становлення та розвитку законодавства про пенсійне забезпечення.

Як відомо, юридичні науки як різновид соціальних наук вивчають певні соціальні інститути в їх історичному розвитку, розглядаючи їх як елемент у більш загальній соціальній структурі і в порівнянні з відповідним досвідом інших країн з метою визначення тенденцій розвитку вказаних інститутів і вироблення рекомендацій щодо вдосконалення цього розвитку [1, 57].

Дослідженням історичного аспекту розвитку соціального забезпечення займалися як науковці колишнього СРСР, так і сучасні українські вчені, а саме Р. І. Іванова, В. А. Тарасова, Г. С. Кудрявцев, М. І. Полупанов, В. К. Райхер, Б. О. Надточій, Б. І. Шашків, Н. Б. Болотіна, Т. З. Гарасимів, В. М. Андріїв, та ін. Розвитку законодавства про пенсійне забезпечення присвячені монографії А. Вишневецького, Б. Любімова, Є. І. Астрахана. Але на сьогодні відсутні наукові дослідження щодо форм надання соціальної допомоги нужденним в період феодального розвитку суспільства, вони висвітлені недостатньо і потребують додаткового дослідження.

У своїх попередніх публікаціях ми робили спроби проаналізувати стан справ, що склався навколо цієї проблеми в додержавний період розвитку суспільства та в рабовласницьку епоху [2, 124–129]. Тому ця стаття спрямована на те, щоб надати цим думкам подальшого розвитку.

Мета даної статті полягає у дослідженні нормативних актів середньовіччя та наукових публікацій, які висвітлюють той період, а також формування власної позиції щодо визначення форм допомоги, які були характерними для феодального ладу.

Після розпаду Римської імперії та імперії Карла Великого в історії розвитку багатьох народів на тривалий час встановилися феодальні відносини. На основі феодальних виробничих відносин виник ряд держав, які не існували в попередню епоху. Це держави на території сучасних Англії, Франції, Німеччини, Японії, скандинавських держав, а на землях теперішньої України виникла держава — Київська Русь.

Економічною основою феодальної держави виступала власність феодалів на землю і неповна власність на кріпосних селян. Власність на землю була основою соціальної нерівності. Основними класами суспільства були феодали і кріпосні селяни. Разом з тим існували й інші соціальні групи: ремісники, торгові люди та ін. В умовах феодальної форми ведення господарства були різні підходи надання допомоги в залежності від статусу громадян.

Звернемося до середньовічної історії наших предків, простежимо, як здійснювалося надання допомоги нужденним та немічним, в яких формах допомога надавалася.

На початку IX століття на землях, які населяли східні слов'яни, завершився розпад первіснообщинного ладу, в результаті чого утворилася ранньофеодальна слов'янська держава — Київська Русь. Київська Русь виникла на власній соціально-економічній і культурній основі у процесі політичної консолідації східнослов'янських племен в умовах постійної загрози з боку сусідніх кочових племен (угорців, хозарів, чорних клобуків та ін.) [3, 355].

У найдавніший період слов'янської історії соціальна допомога проявлялася у конкретних формах підтримки та взаємодопомоги. Основними формами допомоги були: культура підтримка, общинно-родова, господарська форма допомоги [2, 127]. Ці форми отримують подальший розвиток та згодом стануть основою християнської моделі допомоги і підтримки непрацевдатних. Проте слушно зауважимо — благодійність як соціальне явище має в нашій країні свою історію, традиції й особливості, а самобутній характер наших предків формувався задовго до введення християнства в Київській Русі.

Вагому роль у становленні інституту соціальної допомоги на теренах нашої держави відіграло християнство. Першим прийнято вважати етап княжої (церковної) благодійності, який розпочався після запровадження князем Володимиром християнства у 988 р., і є одним з найтриваліших в історії України. У цей історичний період, Б. І. Сташків відзначає: що офіційною стала державна релігія у формі православ'я. Почала формуватися християнська концепція допомоги, в основі якої лежала філософія любові до ближнього. Суб'єктами, які потребували допомоги, стали хворі, жебраки, вдови, сироти. З'явилися нові суб'єкти надання допомоги — князь, церква, парафія, монастирі. Формою допомоги стала милостиня [4, 301]. У давні часи ініціатива у запровадженні певних видів соціальної допомоги часто проявлялася від князів.

О. І. Янкович вважає, що розвиток процесу соціальної підтримки нужденних, на яку помітний вплив справляли князі, вчені розділяють на два етапи. Перший етап бере початок із часу хрещення Русі й триває до другої половини XII ст. Він пов'язаний з поширенням християнства в Київській Русі. Другий етап починається з другої половини XII ст. і триває до кінця XIII ст.

Для першого етапу характерними були три основні форми княжої благодійності: 1) роздавання милостині; 2) харчування при княжому дворі; 3) розвезення продуктів для злидарів [5, 16].

В цей історичний період були прийняті перші джерела права — Устави князів Володимира та Ярослава, в яких закладені основи правового регулювання надання допомоги нужденним.

Перша спроба державного соціального врегулювання належить князеві Володимирі, який встановив обов'язковість відрахування десятої частини прибутків до церковних фондів. Професор І. Мигович акцентує, що прагнучи розвинути благодійництво, надати йому організованого характеру, князь Володимир у 996 р. видає Устав, яким згідно з релігійними настановами доручає духовенству й церковним структурам опікування й нагляд за лікарнями, лазнями, притулками для одиноких тощо, встановлює для благодійних закладів «десятину». Як відомо, цей мудрий правитель здійснив багато прогресивних для свого часу заходів, завдяки яким освіченість, культура русичів досягла високого рівня [6, 78].

Приклад Володимира Великого наслідували інші представники княжої влади й духовенства. Історія зберегла факти про те, що постійно надавали допомогу бідним Ярослав Мудрий, його сини Ізяслав і Всеволод та онук Ярослава Мудрого Володимир Мономах, єпископ Переяславський Єфрем, ченці Агапіт та Аліпій, чернігівський князь Святослав та багато інших. За активної діяльності цих історичних

персон для убогих людей були засновані богадільні, будинки для прочан, сирітські училища, лікарні; убогим, вдовам, сиротам, безпритульним роздавалася милостиня.

Першим східнослов'янським законом, в якому з'явилась певна соціальна програма, російські дослідники М. Захаров і Е. Тучкова вважають «Руську Правду» Ярослава [7, 2]. Такої ж думки дотримуються і українські вчені Сташків Б. І. та Н. Б. Болотіна. Таку позицію підтримує і автор, оскільки у вказаному зводі законів є ряд статей соціального характеру (8 статей регулювали проблеми захисту дітей). Тому ми не можемо погодитися з поглядами окремих дослідників (Р. І. Іванова, В. А. Тарасова, Т. З. Гарасимів), які виходять з того, що в одному із перших нормативних актів початку феодальної доби «Руській Правді» відсутні норми, які б мали відношення до врегулювання матеріального забезпечення непрацевдатних, стариків, сиріт.

Другий етап княжої благодійності співпадає з татаро-монгольським завоюванням Русі. Незважаючи на татаро-монгольську навалу, що порушила тенденції розвитку економічного, культурного та соціального життя у древній слов'янській державі, традиції благодійницької діяльності, започатковані у Київській Русі, не були забуті. На цьому етапі спостерігається поступове злиття благодійницьких функцій князя з церковно-монастирськими формами опіки, які згодом стали домінуючими.

Слушною видається думка Б. І. Сташківа, що монастирська система підтримки поступово витіснила княже благодійництво, стаючи самостійним суб'єктом допомоги. Під час страшного нашестя церква та монастирі повністю взяли на себе благодійні функції, користуючись тим, що татарські хани поважливо ставились до духовництва і звільняли церкви і монастирі від данини [4, 302].

На наш погляд, вірну позицію займає О. І. Янкович, відзначаючи, що найважливішими рисами княжої благодійності були:

- вона ґрунтувалася на особистому бажанні правителя, а державної системи благодійності не існувало;
- участь в опіці була не обов'язком, а правом князя. Добročинність існувала як риса, варта наслідування;
- допомога князів була епізодичною, не мала чіткої системи;
- княжа влада мирилася з фактом існування злидарства, а сама при цьому виступала в ролі приватного благодійника [5, 17]. Княжа благодійність у Древній Русі не переступила меж приватної опіки.

Разом з тим на ґрунті позитивних рис благодійності в Київській Русі з'явилися гострі соціальні проблеми, набуло розвитку професійне жебрацтво та поширювалось ледарство.

На складному шляху відродження й державотворення в XIV та першій половині XVII ст. поступово виникають нові форми надання допомоги знедоленим. Цей проміжок часу прийнято вважати етапом церковно-державної благодійності. Тогочасні джерела прав починають містити норми, які відносяться до досліджуваної проблеми. Так, у статті 193 Судебника 1589 року визначалося майнове становище бездітних вдів, які залишилися після смерті чоловіка.

Характерними для цього періоду, на думку Б. І. Сташківа, були три основні форми підтримки: 1) монастирська система підтримки; 2) державна система допомоги; 3) перші світські прояви благодійності [4, 302]. Аналогічних висновків дійшла і Н. В. Бахмач. Вона стверджує, що до кінця XVI ст. на Русі сформувалися три основні форми соціального захисту: державна, земельно-церковно-парафіяльна та приватна. Фактично до 1917 р. соціальний захист надавався в рамках вказаних форм, змінювалися тільки методи надання допомоги [8, 136]. Ми розділяємо позицію цих науковців щодо форм надання допомоги в цей історичний період. У даний період також поширення набула соціальна діяльність українських братств — православних громадських об'єднань. Так, у передмістях Львова у XIV ст. було відкри-

то чотири лікарні; Київське братство мало свою школу і шпиталі для людей убогих, «уломних», як духовних і цивільних, так і лицарських; у Кам'янець-Подільському функціонував вірменський шпиталь, утримуваний на кошти місцевої громади, де лікували хворих різних національностей [9, 59]. Специфічним різновидом громад були церковні братства, які сприяли розв'язанню багатьох соціальних проблем своїх членів і тогочасного суспільства.

В Російській державі в середині XVII ст. ставлення до соціальної політики було суперечливим і непослідовним. Як відзначає І. Мигович, з одного боку, продовжувала існувати започаткована старокиївськими князями традиція допомагати нужденним. З іншого боку, в міру ускладнення соціальних проблем владні органи, громадськість почали усвідомлювати обмеженість приватної благодійності й установлених форм церковно-монастирської опіки, почали шукати нові підходи до боротьби з жебрацтвом, злиденністю [6, 79].

Наголосимо увагу ще на одному аспекті досліджуваного питання. У середині XVII ст. більша частина України відійшла до складу Російської держави. Зауважимо, що значну частину українського населення було віднесено до козацького стану, а до підписання Переяславсько-Московського договору 1654 р. на території українських земель діяли норми, які встановлювали привілеї для козацтва Війська Запорізького та регулювали надання допомоги їх сім'ям. Такий підхід, а саме надання пільг та преференцій, частково зберігся і у період Гетьманщини. Як приклад, можна назвати Острозький договір 1670 р. між Річчю Посполитою та Військом Запорізьким, яким визначались козацькі права за козацькими вдовами, на матеріальне забезпечення у зв'язку із втратою годувальника.

Договір 1654 р. започаткував оформлення особливого станового права козацтва. Однією із складових частин станового права було матеріальне забезпечення. Цим договором було підтверджено станові привілеї козацтва, тотожні тим, що існували за Речі Посполитої.

Запорізька республіка стала осередком започаткування благодійних закладів та основою встановлення соціальної опіки над нужденними. На всій території України створювалися благодійні установи для старих воїнів, які були одночасно і лікарнями, і притулками для тих, хто не мав змоги працювати. Через надлишок матеріальних статків колишня верхівка (гетьмани, полковники, козацька старшина) почала будувати церкви, монастирі, шкільні споруди. Але, як вірно зазначає М. М. Шумило, структурованого системного підходу до матеріального забезпечення козаків у період Речі Посполитої та у період Російської імперії не було, воно забезпечувалося за рахунок надання різноманітних пільг, преференцій, часткових грошових виплат, дозволів займатись певною діяльністю [10, 13–14].

В українських селах у цей історичний період основний тягар соціальної допомоги взяла на себе громада, яка турбувалася про всіх своїх членів. Громада організовувала притулки для убогих, допомагала нужденним односельцям, так, постраждалим внаслідок лиха надавали харчі, одяг, насіння, а погорільцям будівельні матеріали.

Подальший розвиток феодальних відносин у другій половині XVII — XVIII ст. характеризувався поступовим переходом до державної системи захисту нужденних. Влада і громадськість усвідомлювали недостатність існуючих форм надання допомоги, шукали нові підходи забезпечення непрацездатних. На даному етапі робилися перші спроби законодавчого оформлення соціальних програм, були прийняті нормативні акти, в яких були закріплені норми, які безпосередньо регулювали питання надання допомоги. Так, за часів правління царя Олексія Михайловича в 1650 р. була видана Кормча книга, що мала законодавчу силу, Соборне Укладення 1649 р., за царювання Петра I — Морський статут в 1720 р.

Важливим нормативним актом, який регулював розвиток феодальних відносин Росії середини XVII ст., було Соборне Укладення 1649 р., яке фахівці назвали —

кодексом феодалного права Росії. Ряд статей Укладення присвячені правам феодалів на вотчини і помістя і зв'язані з ними привілеї. Вводиться новий правовий інститут — прожиток. Право на отримання прожитку мали вдови, залишені, як з малолітніми дітьми, так і бездітні.

У главі 16 ст. 31–32 Укладення сказано, що якщо голова сім'ї був вбитий у битві, то з 100 четвертин складу належало 20 четвертин жінкам, 10 — дочкам. Якщо годувальник помер в полку на державній службі, то жінкам належало 15, а дочкам 7 четвертин зі 100 четвертин складу. Якщо ж дворянин помер вдома, поза службою — жінкам виділялось 10 четвертин, а дочкам — 5 [11, 69–74]. У випадку відставки від служби у зв'язку із старістю або пораненням і при відсутності прямих спадкоємців дворянин мали право на отримання помістя в об'ємі повного складу [12, 16]. Цим нормативним актом були достатньо захищені інтереси панівних верств населення при виході у відставку з державної служби, так і інтереси членів їх сімей у випадку смерті годувальника. Служили люди, які знаходилися на державній службі (городові козаки, стрільці, пушкарі, ямщики, псарі і т. д.) і які отримували хлібну і грошову платню, після залишення служби по старості або по хворобі отримували із державної казни мізерну грошову, а найчастіше хлібну платню [12, 16]. Як бачимо, у нормативному акті було встановлено диференційований підхід при визначенні розміру прожитку. Розмір прожитку (садиба і земля до неї) залежали від величини окладу і причин смерті голови сім'ї.

Матеріальне забезпечення непрацездатних бідних верств населення в даний історичний відрізок здійснювалось в рамках родинних, сімейних відносин. Як форма допомоги розвивалося благодійництво. Найбідніші виживали шляхом збору милості.

Реформи за часів правління Петра I підняли в Росії на новий рівень надання соціальної допомоги. Петро I, з одного боку, вживав суворих заходів проти «лінивих прошарків», заборонивши приватну благодійність, а з іншого — заснував смиренні будинки — для чоловіків-злидарів і прядильні — для незаможних жінок. За роки його правління зростає кількість нормативних актів, які присвячені питанням соціальної опіки.

Подальший розвиток системного підходу до надання соціальної допомоги проявляється наприкінці XVIII ст. у період правління Катерини II. Згідно з «Приказом общественного призрения» (1775 р.), створювалися народні школи, будинки для сиріт, лікарні, аптеки, богадільні, лепрозорії, божевільні, робітні будинки. Наприкінці XVIII століття сформувалася державна структура соціальної допомоги населенню. У багатьох губерніях так само було запроваджено «приказы общественного призрения» з відповідними закладами підтримки та захисту населення, сформовано світське законодавство у сфері суспільної опіки і приватної благодійності. Почала розвиватися громадська благодійність [13, 94–99]. Для цих справ почали виділятися кошти. Як і Петро I, Катерина II зміцнює правове регулювання державних видатків, встановлюючи чіткий нагляд за законністю при використанні державних коштів.

Економічний розвиток України в першій половині XIX ст. характеризувався розпадом феодално-кріпосницької системи. У цей період дуже гостро постало питання підтримки непрацездатних. Соціальна допомога надавалася через прикази суспільної опіки, які створювалися в губерніях під головуванням губернаторів. Прикази у 1810 році були підпорядковані Міністерству поліції, а пізніше — Міністерству внутрішніх справ. Крім того бідні люди отримували допомогу, яка надавалася у містах — міськими магістратами, дідичами (поміщиками) — у кріпацьких селах, та вйтами(старостами) у поселеннях з вільним населенням. За царювання Олександра I і Миколи I приймаються перші пенсійні закони.

У другій половині XIX ст. надання соціальної допомоги здійснювали у більшості губерній земські та міські установи. Вони стали правонаступниками приказів сус-

пільної опіки на місцях. Земська система опіки була більш прогресивною і більш мобільною.

Після проведення селянської реформи (скасування кріпацтва) відбувається реорганізація системи державного управління. Соціальна допомога набуває постійного характеру, але вона ще не є обов'язком, а є правом земських та міських установ.

Роблячи висновок з викладеного, зазначимо, що надання матеріального забезпечення старим та непрацездатним в епоху феодалізму можна визначити як важливий період становлення та удосконалення системи соціального захисту нужденних. В даний історичний період можна виділити наступні етапи:

— етап **княжої (церковної) благодійності** (початок із часу хрещення Русі і триває до кінця XIII ст.), починає формуватися християнська концепція допомоги, в основу якої було покладено філософію любові до ближнього.

Для даного періоду характерними були три основні форми благодійності: 1) роздавання милостині; 2) харчування при княжому дворі; 3) розвезення продуктів для злидарів. Новими суб'єктами надання допомоги були: князь, церква, парафія, монастирі. Ця допомога надавалась хворим, жебракам, вдовам, сиротам. Проте княжа благодійність у Древній Русі не переступила меж приватної опіки;

— етап **церковно-державної благодійності** (з XIV до першої половини XVII ст.), для якого характерними були три основні форми підтримки: 1) монастирська система підтримки; 2) державна система допомоги; 3) перші світські прояви благодійності;

— наступний етап — перехід до **державної системи** надання соціальної допомоги населенню (друга половина XVII — XVIII ст.). Були введені перші державні видатки соціального характеру, робилися перші спроби законодавчого оформлення соціальних програм;

В досліджуваній період до найбільш характерних особливостей надання допомоги непрацездатним можна віднести такі:

— структурованого системного підходу до матеріального забезпечення не існувало;

— в умовах феодальної форми ведення господарства надання допомоги відбувалося в залежності від соціального статусу громадян;

— панівному класу, а також тим, хто перебував на державній службі, надавалися різноманітні пільги, преференції, часткові грошові виплати та дозволи займатись певною діяльністю;

— однією з форм матеріальної підтримки стало зародження пенсійного забезпечення;

— встановлюється диференційований підхід при визначенні розміру прожитку;

— серед бідних верств населення матеріальне забезпечення непрацездатних здійснювалось в рамках родинних, сімейних відносин;

— в українських селах в козацький період основний тягар соціальної допомоги взяла на себе громада, яка турбувалася про всіх своїх членів.

Література

1. С. В. Вишновецька. *Історичні аспекти формування і розвитку галузі трудового права* // *Юридичний вісник*, № 1, 2009. — С. 57.
2. Скоробогатько А. В. *Зародження утримання непрацездатних осіб в умовах додержавного устрою суспільства* // *Правова держава*. — Одеса, «Астропринт», 2010. — С. 124–129.
3. *Великий енциклопедичний юридичний словник* / За редакцією акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. — К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2007. — 992 с.
4. Сташків Б. І. *Теорія права соціального забезпечення: Навч. посіб.* — К.: Знання, 2005. — 405 с.
5. *Соціальна робота в Україні* / Навч. посіб. І. Д. Зверева, О. В. Безпалько, С. Я. Харченко та ін.; За заг. ред.: І. Д. Зверєвої, Г. М. Лактіонової. — К.: Центр навчальної літератури, 2004. — 256 с.

6. Мигович І. *Історичні корені й традиції благодійництва // Соц. захист.* — 1996. — № 4. — С. 77–87.
7. Захаров М. Л., Тучкова Э. Г. *Право социального обеспечения России : Учебник.* — М. : БЕК, 2001. — 576 с.
8. Бахмач Н. В. *Исторический процесс становления системы пенсионного обеспечения Украины // Бизнесинформ.* — 2006. — № 8. — С. 136–139.
9. Болотіна Н. Б. *Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні.* — Київ.: Знання, 2005. — 381 с.
10. Шумило М. М. *Правове регулювання пенсійного забезпечення державних службовців. Монографія / М. М. Шумило.* — К.: Ніка-Центр, 2010. — 272 с.
11. Маньков А. Г. *Уложение 1649 года. Кодекс феодального права России. Л., 1980.* — С. 69–74.
12. Р. И. Иванова, В. А. Тарасова. *Предмет и метод советского права социального обеспечения. М., Изд-во МГУ, 1983.* — 168 с.
13. Скуратівський В. А., Палій О. М. *Основи соціальної політики: Навч. посіб.* — К.: МАУП, 2002. — 200 с.

А. В. Скоробагатько, канд. юрид. наук, доцент

Одесская национальная морская академия
ул. Дидрихсона, 8, Одесса, 65000, Украина

ФОРМЫ МАТЕРИАЛЬНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ СТАРИКОВ И НЕТРУДОСПОСОБНЫХ В ЭПОХУ ФЕОДАЛИЗМА

РЕЗЮМЕ

Современный этап реформирования пенсионной системы Украины, усовершенствования пенсионного законодательства требует исследования становления и развития законодательства о пенсионном обеспечении, а именно исследования нормативных актов средневековья и научных публикаций, освещающих тот период. Проследить, в каких формах и каким образом в тот временной отрезок истории предоставлялась помощь нуждающимся и немощным.

Ключевые слова: феодальное общество, формы обеспечения, нуждаемость, взаимопомощь.